

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ВІЙНИ В КОНЦЕПЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ А. ДЖ.ТОЙНБІ

Макаренко Н.Г. (м. Київ)

Анотація

Стаття аналізує методологічний принцип і порівняльний метод, який висунув А.Тойнбі при розгляді цивілізаційного процесу. Висвітлюється проблема множинності причин війни в процесі розвитку різних фаз цивілізацій. Розглядається цивілізаційний експансіонізм Європи (А.Тойнбі), який є однією з причин війн ХХІ століття.

Ключові слова

ВІЙНА, ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЕКСПАНСІОНІЗМ, СВІТОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, КОНФЛІКТИ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС.

Вступ

Актуальність теми дослідження в тому, що сучасні кризові процеси у суспільному бутті та зіткнення цивілізацій є загальнолюдськими проблемами, що спонукають нас до нового усвідомлення таких феноменів, як „цивілізація”, „культура”, „суспільство” тощо. При цьому аналізі важливим є питання, визначення місця України в цьому процесі. Так, Ю.В.Павленко в своїх роботах зазначав: „визначаючи місце України в системі світової цивілізації, ми мусимо спочатку з'ясувати, що саме являє собою сучасна світова макроцивілізаційна система, до якої з її субсистемами належить Україна, яке місце вона займає в цій субсистемі та як пов'язана з іншими цивілізаційними світами...” [1, 31; 2; 3]. На думку Ю.В.Павленко, з огляду основних концепцій щодо цивілізаційної структури людства базовою залишається концепція А. Дж. Тойнбі. Тому саме вона стала предметом розгляду в даній статті.

Мета статті:

- дати глибокий соціально-філософський аналіз війни в концепції цивілізації А.Дж. Тойнбі;
- проаналізувати причини війни в процесі розвитку різних фаз цивілізацій;
- визначити сутність цивілізаційного експансіонізму.

Обговорення проблеми

На початку ХХ століття розповсюдженими були погляди „круговороту”, „коливання” еволюції суспільства. Концепція цивілізації А. Дж. Тойнбі, яка з'явилася в 30-ті роки ХХ століття викликала багато дебатів і зацікавленість науковців. Основною ідеєю А. Дж. Тойнбі була нелінійність історії (на відміну від пануючих в ХУІІІ-ХІХ ст. поглядів М. Кондорсе, І. Фіхте та ін.). Як зазначає А. Дж. Тойнбі, в різні епохи, різний час і в різних частинах світу народжувалися, розквітали, а потім гинули велика кількість цивілізацій. Деякі вже загинули

(давньоєгипетська, месопотамська, давньоамериканська та ін.), інші існують в теперішній час, хоча одні ростуть, а інші занепадають.

Під цивілізацією А. Дж. Тойнбі розумів „найменший блок історичного матеріалу, до якого звертається той, хто бажає вивчити історію своєї країни” [7, 14]. Саме ці межі в часі, простір, культура дають інтелігібельну одиницю цивілізації. Наприклад, якщо ми йдемо від Греції, Сербії або Росії, намагаючись зрозуміти їх історію, ми приходимо до Православного християнства або Візантійського світу. Таким чином, для А. Дж. Тойнбі цивілізація – це культура, яка досягла меж самоідентифікації [7,14].

Методологічний принцип, який висунув А.Дж. Тойнбі, при розгляді цивілізаційного процесу в цілому міститься в наступному: „...самодостатнім полем історичного дослідження не може бути ані національна держава, ані (на протилежному кінці шкали) людство в цілому і таким полем, певно, буде угруповання, яке ми називали суспільством. На сьогодні нам відомі п'ять таких суспільств, які живуть повним життям, але поруч з ними можна виявити й забальзамовані сонцем останки аналогічних суспільств, які давно відійшли в небуття” [4, 24].

Методом дослідження цивілізацій у А.Дж. Тойнбі є порівняльний: „систематичне порівнювання виявлених двадцяти одного суспільства” [4, 46], родовим поняттям для яких буде „самодостатнє поле історичних студій”, а вони входять туди як окремий вид.

А.Дж. Тойнбі різко критикує концепцію деяких західних вчених про „єдність цивілізацій”, про єдину людську цивілізацію, ту, в якій ми живимо. Він відзначає, що фактом, який сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що „західна цивілізація накинула сіть своєї економічної системи мало не на весь світ, економічна уніфікація на західний взірець спричинила...і політичну уніфікацію...Бо хоча завойовницькі здобутки західних армій і західних урядів менше вражають і менш переконливі, аніж здобутки західних підприємців та інженерів, однак не підлягає сумніву, що всі держави сучасного світу утворюють одну політичну систему західного зразка” [4, 47]. Крім ілюзій, породжених розповсюдженням здобутків західної цивілізації в матеріальній сфері, помилкою концепції „єдності цивілізацій” міститься в припущенні, що існує лише один потік цивілізацій. Все вищезазначене спирається на три підвалини: „егоцентричну ілюзію, ілюзію „завжди незмінного Сходу” та ілюзорне уявлення про суспільний потіп, як про рух по прямій лінії” [4, 48].

Принцип порівняння цивілізацій натикається на спротив поглядів вчених, які вважали, що двадцять одну цивілізацію не можна порівнювати тому, що вони не існували в одному часі. Однак А.Дж. Тойнбі вважає, що час відносний і шість тисяч років, що лежать між появою першої з відомих цивілізацій і сьогоднішнім днем, вимірюється відносно до тривалості самих цих цивілізацій. „Абсолютна тривалість

історії цивілізації, виміряна до сьогоднішнього дня, виглядає зовсім короткою супроти історії сестринського виду – примітивних суспільств...[4, 53-54]”.

Аналізуючи фактори, що сприяють ґенезі цивілізацій, А.Дж. Тойнбі відкидає біологічний (вплив однієї окремої раси та виникнення цивілізації) та географічний (вплив природного середовища на розвиток цивілізацій) фактори. На його думку, позитивним фактором, який сприяв би ґенезі цивілізацій є щось багатовимірне, не єдина сутність, а відношення. Перед А. Дж. Тойнбі виникає питання, як сформулювати це відношення як взаємодію двох природних, не пов'язаних з живою матерією сил або як сутичку між двома надлюдськими особистостями (Єговою і Змієм, Господом і Сатаною, Богами і Демонами, Артемідою і Афродітою). На перший план дослідження виступає міфологічний фактор. Як зазначає Менс, „не тільки середовище формує культуру... Це той факт, який тільки найдужче впадає у вічі... але є ще один неясний фактор, – ми поки що позначимо його як «х», – несвідома величина явно психологічного порядку... Хоча фактор «х» і не відразу впадає у вічі, але немає сумніву, що це фактор найважливіший, найдоленосніший...[5, 25-26]”.

Підсумовуючи, А.Дж. Тойнбі зазначає, що навіть якщо нам будуть точно відомі всі дані стосовно раси, природного середовища чи чогось іншого ними не зможемо передбачити результат взаємодії між силами, що їх описують згадані вище дані, як не може військовий експерт передбачити, чим закінчиться битва або воєнна кампанія, виходячи тільки зі знання диспозиції та ресурсів. Не досить тільки „знати факти”, бо це не те саме, що „абсолютне знання”. Є одна річ, яка залишається невідомою величиною, а саме вона є найважливішою змінною величиною в порівнянні – це реакція осіб на випробування, коли воно справді почнеться. Ось чому найвидатніші полководці визнавали, що існує елемент воєнного успіху, який не піддається жодному позначенню. Кромвель приписував його Богові, як релігійна людина, а Наполеон, як людина забобонна говорив про свою зірку, зійшла вона чи не зійшла.

Сили, які протистоять в сутичці можуть виступати як виклик, причому аж ніяк не обов'язково, щоб цей гіпотетичний виклик був з боку умов природного середовища (спека, посухи, землетруси, повені, болота, дрімучість тропічного лісу, суровий клімат, виклики моря), а й як вторгнення чужої цивілізації (наприклад, виклик примітивним жителям тропічної Африки внаслідок натиску західної цивілізації).

Будь-яка молода цивілізація, яка „народжується”, – активна, агресивна, схильна до війн, експансії. Але у кожній цивілізації настає період „надлому”, після чого вона старіє, а потім гине. Дряхліючи, цивілізація схильна до оборони, боїться змін, потрясінь війни. Більш того, війни для неї згубні і небезпечні.

А. Дж. Тойнбі визнавав множинність причин війни. Кожній фазі цивілізації відповідають свої причини війни. Так, докорінною причиною війни першої фази є необхідність для цивілізації, яка народжується давати відсіч на так званий „виклик”, який їй вороже суспільне оточення. Але ж виникає питання про зміст самих „викликів” і „відповідей”, на що А. Дж. Тойнбі відповідає, посилаючись на „вищі”, позаземні, божественні сили. На другій фазі розвитку цивілізації зростає її духовна агресивність, цивілізація збільшується, здійснює успішні завоювання. Третя „кризова” фаза характеризується духовним надломом цивілізації, розвитком внутрішніх громадянських війн. І на завершальних фазах діють ті ж внутрішні причини духовного розпаду цивілізації.

Ілюструючи другу фазу розвитку цивілізації, А.Тойнбі у „Дослідженні історії” зазначав: „Спарта...задовольняла земельний голод своїх громадян, нападаючи на сусідів і підкоряючи їхні території. Це призвело до того, що розширити свої володіння Спарті вдалося лише внаслідок тривалих запеклих війн з народами, які ні в чому їй не поступалися . Щоб успішно впоратися з такою ситуацією, спартанські правителі мусили мілітаризувати життя своєї держави згори донизу, і вони досягли цього, підсиливши та пристосували до нової мети певні примітивні суспільні інституції, які існували не тільки в Спарті, а й у багатьох інших грецьких громадах, однак в той час вже перебували у стадії відмирання” [4, 17].

Фаза занепаду всіх цивілізацій – третя фаза, починається, за А.Тойнбі, періодами лихоліття. Це, наприклад, доба лихоліття, яка передувала створенню Імперії Ахеменідів, коли завойовані арамейці стали духовно підкоряти своїх завойовників-ассірійців. Доба лихоліття, що передувала утворенню імперії Хань, відомі в китайській історії як „чжаньго”, тобто „війни між царствами”, що тривали два з половиною століття, почавшись відразу по смерті Конфуція (в 497р. до Р.Х.). Ці доби характеризувалися, по-перше, високорозвиненим мистецтвом управління державою і інтелектуальною енергією, спрямованою на філософію практичного життя. А Тойнбі підкреслює, що „сторіччя доби лихоліть були тільки кульмінацією безладу, який розпочався значно раніше. Полум'я мілітаризму, що так яскраво запалахотіло по смерті Конфуція, жевріло ще до того, як філософ віддався роздумам про справи людські [4, 34]”. Цікаво проявила себе фаза занепаду у вавілонському суспільстві, яке відбувалося протягом сьомого сторіччя до Р.Х., це суспільство тяжко потерпіло від внутрішньої війни на його території між Вавілонією і мілітарною спрямованістю ассірійців. Вавілонське суспільство пережило зруйнування Ассирії на сімдесят троків і було поглинуто світовою державою Ахеменідів, на чолі якої стояв тоді Кір.

Цікавою, на нашу думку, є аналіз А. Дж. Тойнбі світу руського православного християнства. Він наголошує, що історично потужний

тиск кочевників з Великого Євразійського степу породив своєрідний і сповнений могутньої творчої наснаги відгук. Він проявився в утворенні нового суспільного прошарку, який організував своє життя в такий новий і незвичний спосіб, що надало осілому суспільству вперше за свою історію не тільки відстояти в боротьбі проти євразійських кочевників не тільки покарати їх раз чи двічі..., а перемогти їх уже посправжньому: відвоювати в номадів територію і змінити її ландшафт, перетворивши кочові пасовиська на селянські ниви, а стійбища – на осілі села. Козаки, які здійснили цей безпрецедентний подвиг, були жителями прикордонної смуги руського православно-християнського світу, загартованими у вогні постійних збройних сутичок з євразійськими кочовиками[4, 124].

Ці первісні козаки утворювали напівчернецьке військо братерство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартанців та орденами рицарів-хрестоносців. Ведучи нескінченну і безперервну війну проти кочовників, вони дійшли до розуміння, що, коли цивілізація хоче домогтися успіху в боротьбі з варварами, вона мусить удатися до іншої зброї і до інших засобів. Як сучасні західні імперії долали своїх примітивних супротивників засобами індустріального суспільства, так і козаки перемогли кочовників завдяки набагато вищій культурі обробітку землі.. Козаки винайшли спосіб блокувати військовому потугу кочовиків – вони захопили річку, єдину деталь природного ландшафту, якої кочовики не освоїли і яка була їх не на користь, а на шкоду. Саме на човнах, а не в кінському сідлі добулися вони до своєї головної мети – панування над Євразією. Історичний абрис положень концепції А. Дж. Тойнбі привів нас до думки, що постулат зіткнення цивілізацій існував з початку їх зародження. Хоча на перших етапах цивілізації відчували тиск частіше за все від варварів, але проблема зіткнення цивілізацій на сучасному етапі продовжує бути актуальною, тому наступним питанням нашого розгляду стане саме ця проблема.

Як ми уже зазначали, А.Дж. Тойнбі виступає різко проти західної думки, що завдяки фантастичному прогресу в області „ноу-хау”, що дало батькам оманливу можливість вважати, що для них історія благополучно завершилася. Це викликало кумулятивний ефект, який зіштовхнув з місця колісницю історії. „Наше західне „ноу-хау” об’єднало весь світ в прямому сенсі цього слова, тобто надало надійний зв’язок всій ...поверхні земної кулі; воно ж перетворило інститути війни і класової приналежності – два вроджених захворювання цивілізації – в невиліковний недуг” [7, 280]. Війна і класи супроводжують нас з давніх часів і завжди представляли для нас серйозну проблему. З двадцяти цивілізацій, які відомі західним історикам, всі, крім сучасної, є мертвими, або доживають свій вік. Діагнозом хвороби або смерті всіх них є війна, або класова боротьба, або комбінація двох цих проблем. До даного часу цивілізації

приходили і уходили, відроджуючись в нових формах, незважаючи на руйнівну дію війн і класової боротьби, ця дія ще не була всеосяжною.

„Інститути війни і класів в тому вигляді, який ми називаємо цивілізацією, є соціальним відображенням темного боку природи людини – того, що теологи називають первородним гріхом. Це соціальні наслідки індивідуальної гріховності людини не відмінюють незвичний прогрес нашого технологічного розвитку, але одночасно він (прогрес) і не залишає ці наслідки без будь-якого впливу зі свого боку. Не відмінені, а, навпроти, вкрай збуджені, як і все інше життя людства, своєю фізичною могутністю, класи здатні тепер повністю розкласти суспільство, а війна – знищити людський рід в цілому... Ми повинні викоринити війну і класи як такі...” [7, 281]. Ці проблеми, які завжди погіршували життя попереднім цивілізаціям, вийшли сьогодні на перший план. І хоча виникнення атомної зброї на деякий час дало людству оманливу надію про паритет сили між США і СРСР, однак зараз вже, як наголошує С.Хантінгтон, йде мова про зіткнення цивілізації по іншим проблемам, в першу чергу проблемі культурного і релігійного протистояння. Так висвітлив цю проблему С.М. Хантінгтон: „незахідні цивілізації .. не залишать своїх спроб набути багатство, технології, кваліфікацію, обладнання, озброєння... Але в той же час вони намагатимуться поєднати модернізацію зі своїми традиційними цінностями і культурою. Їх економічна і військова міць будуть зростати, відставання від Заходу – скорочуватися. Заходу все більше і більше прийдеться рахуватися з цими цивілізаціями, близькими за своєю міццю, але вельми відмінними за своїми цінностями і інтересами. Це потребує підтримки його потенціалу на рівні, який буде забезпечувати захист інтересів Заходу у відношеннях з іншими цивілізаціями. Але від Заходу необхідним є більш глибоке розуміння фундаментальних релігійних і філософських основ цих цивілізацій” [8, 48].

І для А.Дж. Тойнбі, і для С.Хантінгтона на порозі XXI століття найбільш вірогідною, хоча і вкрай небезпечною перспективою для людства представляється зіткнення цивілізацій. Для А. Дж. Тойнбі західна цивілізація, яка досягла в своєму розвитку найвищого технологічного і наукового рівня, з ліберальною демократією не здається йому ідеальною. Навпроти, він з очевидністю підкреслює її експансіоністський характер, який виражався в тому, що всіма доступними (а часто і неприпустимими) засобами вона на протязі багатьох століть прагнула поглинути інші культури і цивілізації, і у підсумку їй вдалося практично захопити весь світ.

В 1947 році А.Дж. Тойнбі зазначив, що США будуть претендувати на роль не тільки політичного, але й цивілізаційного гегемона в світі, і зараз ми бачимо, що це положення підтверджується. Західна цивілізація вже повинна розглядатися євро-американською, де США домінують в багатьох галузях. Як не

гордиться Європа своїми великими культурними досягненнями, як не прагне захистити свій уклад життя, свої відношення до світу, історії, старий континент все більш американізується. Цивілізаційний експансіонізм Європи в минулі століття обернувся проти неї самої. „В зіткненнях між світом і Заходом, – пише А.Дж. Тойнбі, – яке триває до нинішнього часу вже чотири чи п'ять століть, саме Захід, а не інший світ набув найбільш знаний досвід. Не світ наніс Заходу, а саме захід наніс удар, і дуже сильний, решті світу... Як би не різнилися між собою народи світу по кольору шкіри, мові, релігії і ступеню цивілізованості, на питання західного дослідника про їх відношення до Заходу всі – росіяни і мусульмани, індуси і китайці, і всі інші – дадуть однакову відповідь. Захід скажуть вони, – це архиагресор сучасної епохи, і у кожного знайдеться свій приклад західної агресії” [3, 12]. С.Хантінгтон, хоча і в більш академічній формі підтверджує це положення А.Дж. Тойнбі, він зазначає, що світ переситився експансіонізмом Заходу. Протистояння Заходу і Росії не вичерпано, тому що воно мало ідеологічну і державну форму, але сутність його складала глибинні цивілізаційні протиріччя „між Західною цивілізацією як агресором і іншими цивілізаціями як жертвами” [3, 13].

Однак, продовжуючи аналіз сучасних соціальних конфліктів, ми з необхідністю повинні звернутися до аналізу А. Дж. Тойнбі щодо головного протистояння ХХ століття – протистояння Західного світу і комунізму, який певною мірою суперечить положенню Ф.Фукуями. А. Дж. Тойнбі відходить від спрощеної інтерпретації цього положення і зазначає: „страх Заходу перед комунізмом – це аж ніяк не боязнь військової агресії, як це було перед обличчям нацистської Германії або мілітаристської Японії... Зброя комунізму, яка так нервує Америку як це не дивно, вона реагує на цю загрозу більш темпераментно, ніж менш захищені країни Західної Європи), – це духовне протистояння пропагандистської машини”[6, 11]. Йде боротьба за вплив на переважну більшість людства „яке не є ні комуністичним, ні капіталістичним, ні російським або західним, але живе зараз в тривожному світі, на нічийй землі між двома ворогуючими твердинями протилежних ідеологій між якими йде суперництво” [7, 11]. Однак крах комунізму, розпад Радянського Союзу, зростання глобалізаційних процесів, які визначили специфіку останнього десятиліття ХХ століття, на перший погляд повинні були заперечити ідеї А.Дж. Тойнбі про зіткнення цивілізацій. Тим не менше, спочатку теоретично, вони були підхоплені американським соціологом С.Хантінгтоном, а потім стали здійснюватися і в реальності (події в колишній Югославії, Грузії, Румунії, Росії, Україні).

На вістрі цього конфлікту, як показали події виборів Президента України 2004 року, знаходиться Україна. Наслідки „боротьби” за Україну для неї самої можуть бути спустошуючими в усіх галузях життя (економічній, політичній, соціальній тощо). Добре, якщо ці

проблеми певного періоду, а не перспектива України на довготривалий строк.

Висновки

Підсумовуючи можна зазначити:

- вивчаючи процес розвитку цивілізації, А.Тойнбі визначив критерії цього розвитку. В першу чергу треба відкинути як критерій посилення контролю над людським чи природним середовищем, і втрата такого контролю не є причиною розпаду цивілізації;

- посилення контролю над тим чи іншим середовищем частіше виступає супровідним елементом розпаду цивілізації, а не розвитку;

- мілітаризм, найпоширеніша характеристика занепаду й розпаду, часто є ефективним засобом посилення контролю суспільства як над іншими людськими спільнотами, так і над неживими силами природи;

- на дорозі занепаду цивілізацій істиною є слова Геракліта, що „війна – мати всього суцього”, невиліковно хворе суспільство, „поділене супроти себе”, майже напевне знову вкладу у війну більшу частину додаткових ресурсів, людських і матеріальних, як війною ж таки йому пощастило добути;

- основним критерієм і фундаментальною причиною занепадів, які передують розпаду, є виникнення внутрішніх розбіжностей і незгод, внаслідок чого суспільства втрачають свою здатність до самовизначення;

- соціальні розколи ділять «надломлене» суспільство водночас у двох різних вимірах: вертикальні розколи між географічно розділеними спільнотами і горизонтальні розколи між географічно перемішаними, але соціально сегрегованими класами. Війни, так би мовити, функціонально об'єднують ці два різних виміри;

- вертикальний розкол характеризується нерозсудливим захопленням територій злочинними внутрішніми війнами. Це була головна лінія самовбивчої активності цивілізацій. Вертикальний розкол не є найхарактернішою ознакою розбрату, що приводить до занепаду цивілізацій. Поділ суспільства на локальні спільноти – це риса, притаманна всьому роду людських суспільств, а внутрішні війни – це зловживання потенційним зняряддям самознищення, доступним кожному суспільству у будь-який час;

- горизонтальний розкол по класових лініях не тільки є характерною ознакою цивілізацій, а й тим феноменом, який з'являється перед початком їхнього занепаду й характеризує самі періоди занепаду та розпаду і не властивий фазам ґенези та розвитку;

- основним результатом історичного прогресу було створення необмежених можливостей як для творення, так і для руйнування. З врахуванням того, що в 1945 році була застосована атомна зброя, і цей винахід зробив насильницьке об'єднання заходу і будь-якого

іншого суспільства неможливим тому, що спроба об'єднання засобами атомної війни знищить все людство.

Перспективами подальших наукових розробок:

✓ дослідження проблем протистоянь сучасних цивілізацій, зокрема теперішні та майбутні протистояння західної цивілізації та ісламської цивілізації, індійської цивілізації, цивілізаціями Далекого Сходу, латиноамериканських країн і Африки;

✓ в цьому аспекті плідним буде аналіз основних ліній, за якими буде відбуватися „розлом цивілізацій”, аналіз проблем цивілізаційних феноменів релігії, цінностей і інтересів різних цивілізацій, пошук шляхів вирішення протиріч між цивілізаціями за допомогою подолання почуття національної вищості, поставивши самоідентифікацію всього людства над етнічною, національною і політичною самоідентифікацією;

✓ аналіз конфліктів і воєн в концепціях цивілізації класичного і посткласичного контексту.

Джерела

1. Павленко Ю.В. Глобальні протиріччя та цивілізаційна природа України. // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практичної конф. – К.: Нац акад. упр., 2003 – 329с.

2. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1999.

3. Павленко Ю.В., Пахомов Ю.Н. Крымский С.Б. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998.

4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т.1. / Пер. з англ. В.Шовкуна. – Київ: Основи, 1995. – 614 с.

5. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2. / Пер. з англ. В.Шовкуна. – Київ: Основи, 1995. – 402 с.

6. Means P. A. Ancient Civilization of the Andes.

7. Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії: Сборник / Пер. С англ.– 2-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2003.– 592с.

8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль, 1996. № 1-2.

Стаття надійшла 25.02.2005 р.